

Előszó

„A dolgoknak azokat az aspektusait, amelyek a legfontosabbak számunkra, egyszerűségük és mindennapiságuk rejti el előlünk. (Nem lehet észrevenni – mivel folyton szem előtt van.) Kutatásának tulajdonképpeni alapjai egyáltalán nem tűnnek fel az embernek. Hacsak ez nem tűnt fel egyszer neki. – És ez azt jelenti: az nem ötlük a szemünkbe, ami, ha egyszer észrevettük, a legszembeötlőbb és a legerősebb.”

(Wittgenstein)

Azt hiszem, nyelvi szempontból nem egészen szokványos körülmények között nőttem fel. Olyan helyzetben voltam, ami a kezdetektől eléggé nyilvánvalóvá tette számomra, hogy a nyelv lényegi jellemzője változatossága és változékonysága. Hajdúságiként a gyerekkoromtól fogva nap mint nap tapasztaltam azt, hogy a helyiek, beleértve magamat is, másképp beszélnek, mint amit a televízióban és a rádióban hallok. Az öcsém születésével azzal is korán szembesültem, hogy a nyelv nemcsak szociális, de biológiai-kognitív tényező is: a nyelvelsajátító gyerek nyelvi fejlődése egy meghatározott ívet ír le, a nyelv bizonyos biológiai adottságok és kognitív képességek híján pedig egészen más tud lenni, mint amivel általában találkozhatunk.

Ez a nyelv, amit a közvetlen környezetemben megismertem, annyira más volt, mint amiről később a nyelvtanokban olvashattam, hogy kételkedni kezdtem, a grammatikák egyáltalán a valós nyelvről írnak-e. Az ottani merev szabályok és az emberek természetes nyelvének hajlékonysága között, ha nem is szakadékot, de legalábbis igen nagy rést láttam tátongani. Eleinte csak kérdéseim voltak, míg egyetemista koromban oda jutottam, hogy egyre inkább úgy gondoltam, egy-egy tudomány alaptételeinek feltétlen elfogadása helyett olykor hasznosabb lehet kissé lázadónak lenni, és merni akár még az axiómákat is újragondolni.

Ennek az útnak az állomásai e könyv fejezetei, élükön egy-egy, az adott szakzra nézve emblematikus Wittgenstein-mottóval. Bár a fejezetek látszólag sokféle és egymástól független témakört tárgyalnak, valójában szorosan egymásra épülnek, így egy remélhetőleg koherens gondolatmenet előrehaladásának egyes lépcsőfokait jelentik. Ezek végül ahhoz az elsőre feltehetőleg sokak számára meghökkentő következtetéshez vezetnek, miszerint a nyelvtan nem más, mint maga a nyelvi működés.

Ez egyúttal a könyv főcímét is átértelmezi: „A nyelv grammatikája” a kötet első felében még tényleges, egész-rész viszonyra utaló birtokos szerkezet, míg a

második felétől már tautologikussá válik, legalábbis olyan vonatkozásban, hogy azt jelzi, a grammatika nem más, mint valamennyi nyelvi folyamat együttes rendszere. Kétségtelen, hogy egyedül a nyelv az, aminek grammatikája (vagyis: nyelvtana) van, ilyen értelemben pedig a cím már eleve tartalmaz némi redundanciát. Ami miatt mégis ragaszkodtam ehhez a címhez, az éppen a rész-egész viszony kiemelése, amit e kötet majd feloldani kíván. Az egyes fejezetcímek a nyelvtannak e koncepciója miatt nem egyszerű témamegjelölők (a szokásos értelemben nem egy-egy grammatikai részproblémára utalnak, de a klasszikus felfogásban nem is minősülnek mindig nyelvtaninak), sokkal inkább ennek a gondolati útnak egy-egy következtetését jelző címkék.

Mindezekből adódóan nem lehetetlen ugyan egy-egy részt kiragadni a könyvből, és kimondottan azt tanulmányozni, a kötet fejezeteivel mégis jobb sorrendben megismerni. A könyv célkitűzése, hogy egy, a szokásostól merőben eltérő grammatikai modell alapjait mutassa be, ez pedig alighanem csak lépésről lépésre, a kötet egészén keresztül valósulhat meg. A fejezetekben előrehaladva – az érveket az egyes elemzések tanulságainak tükrében megfogalmazva és felsorakoztatva – magát a nyelvtan fogalmát igyekszem majd fokozatosan átértelmezni egy olyan grammatikafelfogássá, amely meglátásom szerint az emberi nyelv rendszertani műveleteinek modellezésére alkalmasabb.

*

Jelen kötet előzménye az „Úton egy más nyelvészet felé. Elméleti-módszertani problémák a 20. századi magyar nyelvtudományban” című könyvem, amely 2016-ban jelent meg. A két munka kapcsolatára utal a két kötetet összefogó „Bevezetés a társas-kognitív nyelvészetbe” sorozatcím. Bízom benne, hogy az előző munkám szerencsés kiegészítése és előkészítése lehet ennek a könyvnek, mivel olyan nyelvészeti területekről (így például a nyelvrokonság-kutatásról vagy a magyar sztenderdizáció történetéről) is hoz esettanulmányokat, amelyeket ebben a könyvben már nem tárgyalok, hanem helyettük más témákat helyezek a középpontba, miközben mindenhez a grammatika felől közelítek. Elképzeléseim ugyanakkor azóta változtak is: az a nyelvtanmodell, amely itt megjelenik, az utóbbi évek során formálódott, és abban a változatában állapodott meg, amivel jelen kötetben találkozhatunk.

Ez a kötet természetesen előzménye nélkül is olvasható. Annál is inkább, mert egy másik tudományterületet is megcélóz. Ezt a könyvet az előzőhöz képest interdiszciplinárisabbnak szántam: ahogy azt az alcím is jelzi, a nyelvtudomány és a kognitív pszichológia határán helyezkedik el, és egy lingvisztikai kérdéskör, a nyelv grammatikája kapcsán a két tudományterület eredményeinek ötvözésére vállalkozik.

Miközben a könyv kéziratán dolgoztam, egyes részeredményeimből tanulmányokat is publikáltam. Írtam a hangtörténeti változások mechanizmusáról (2013c), az analógia és a hálózatmodell kapcsolatáról (2013b), a nyelvtudomány szabályanalógia vitájának és a kognitív pszichológiában a tanulás algebrai-statisztikai dilemmájának összefüggéseiről (2014), a szóösszetételről a hangsorszerkezet átmenet-valószínűségi értékei tükrében (2017b), valamint a nyelvészajátítás morfoszintaxisáról (2013a) és a pszicholingvisztika innátizmuskérdéséről szociolingvisztikai nézőpontból (2013d). Bár ezeket mind beledolgoztam ebbe a kötetbe, „A nyelv grammatikája – a nyelvtudomány és a kognitív pszichológia határán” című poszt-doktori pályázati kutatásomnak az itteni, nagyjából négyszáz oldalnyi terjedelmű kifejtése mégis döntően olyan, amely ebben a könyvben lát először napvilágot.

*

A könyv szövegét úgy igyekeztem elkészíteni, hogy az – bár a legszigorúbban szaktudományos jellegű – különösebb előismeretek nélkül is olvasható legyen. Törekedtem a terminusok, illetve a velük jelölt fogalmak magyarázatára – már csak amiatt is, mert a kötet interdiszciplináris jellegű: gyakran előfordul, hogy ami a nyelvtudományban bevett szakszó, az nem vagy más jelentésben ismert a pszichológiában, és fordítva. Ami a nyelvészeknek szószaporításnak tűnhet, az informatív lehet a pszichológusoknak, illetve ugyanígy visszafelé. Az olvasást, a szövegbeli eligazodást és a témában való további tájékozódást a könyv egyes fejezeteiben magyarázó-szemléltető ábrák és táblázatok, a szokásosnál talán bővebb lábjegyzetelés és több hivatkozás, a kötet végén pedig a fonetikai átírási jelek magyarázata, név- és tárgymutató, továbbá ábra- és táblázatjegyzék is segítik.

Mindezek ellenére tisztában vagyok vele, hogy egy olyan szaktudományos munka, amely a grammatikai elméletek elemzésével és az emberi nyelv nyelvtanának modellezésével foglalkozik, nem szokott könnyű olvasmány lenni – valószínűleg ez sem lesz az. Annak, aki az itteninél egyszerűbb nyelvezetű szövegből szeretne tájékozódni, inkább a nemrégiben megjelent „Babák a hangok világában” című tudomány-népszerűsítő könyvemet ajánlom (2017a). Ebben a jelen könyv témakörének egy kisebb szeletéről, a fonológiai rendszer csecsemőkori kiépüléséről az itteninél közérthetőbb és szórakoztatóbb stílusban olvashat az érdeklődő.

Ez a könyv a szakmai közönségnek, tehát nyelvészeknek és kognitív pszichológusoknak szánt tudományos munka. Annak ellenére, hogy egyáltalán nem felsőoktatási tankönyvnek készült, bízom abban, hogy legalábbis a kötet egyes fejezetei oktatói segítséggel feldolgozva több egyetemi és főiskolai tanóra tematikájához is tudnak több-kevesebb adalékkal szolgálni. Azon túl, hogy a könyv interdiszciplináris jellege folytán a pszichológus és nyelvész hallgatók pszicholingvisztika óráihoz is kapcsolódik, a nyelvtudományi képzésben szemléletmód-

jából adódóan még a szociolingvisztika kurzusok, témája miatt pedig a fonetika és fonológia (beleértve a hangtörténetet is), az alaktan és a szintaxis tantárgyak anyagát egészítheti ki.

Az idézetek eredeti kiemelésait – ha voltak – mindenütt töröltem. Egyrészt az egységesség kedvéért, másrészt pedig azért, mert több esetben magam a hivatkozott szövegen belül nem pontosan az adott részletet kívántam hangsúlyozni.

*

Ez a könyv nem születhetett volna meg, ha nincs Kis Tamás kollégám, aki a Debreceni Egyetemen egykor tanárom, majd doktori témavezetőm volt. Vitathatatlan, hogy szinte mindent, ami a nyelvvel és a nyelvtudománnyal kapcsolatos, tőle tanultam. Ő az, akinek az egyetemi óráin a nyelv számomra először jelent meg egy szakmai fórumon igazán olyannak, amilyenek a hétköznapi életben egyébként mindig is tapasztaltam, vagyis élőnek és valóságosnak. Ő az, aki kétkedő kérdéseimet először meghallotta, és megpróbált válaszokat adni rá. Imár tizenhét éve folyamatosan nagy türelemmel, odafigyeléssel, kíváncsisággal és nyitottsággal fogadja újabb és újabb ötleteimet, olvassa újabb és újabb szövegkezdeményeimet. Ha a kötet élén lenne ajánló, ezt a munkát biztosan neki dedikálnám. Mindig is hálás leszek a segítségéért, és büszke arra, hogy a tanítványának mondhatom magam.

Munkámban tulajdonképpen egy olyan grammatikai modellt mutatok be, amely hangtani megalapozottságú, és amelyet leglényegretörőbb módon a részben interdiszciplináris „társas-kognitív” jelzőkkel címkézhetünk fel. Így szinte magától adódott, hogy a kötetnek két véleményezője – egy fonológus és egy pszichológus-nyelvész szakértője – legyen. Megtisztelő volt számomra, hogy Siptár Péter és Pléh Csaba a nemrég megjelent ismeretterjesztő munkámmal szinte párhuzamosan ennek a kötetnek a lektorálását is elvállalták. Pléh Csaba meghatározó szerepe a pszicholingvisztikában nem vonható kétségbe, az ő és kutatótársai publikációinak tüzetes tanulmányozása nélkül aligha foghattam volna bele a munkámba. Szakértelme lektorként ugyanígy kihagyhatatlan volt számomra. Ugyanez mondható el Siptár Péterről, akiről mindenféle túlzás nélkül állítható, hogy a mai magyar fonológiai kutatások legjelentősebb képviselője. Mindkettejüknek köszönöm az igen alapos véleményezést, az építő észrevételeket. Ha a szöveg minden egyes pontján jelezném, hogy megjegyzéseik segítségével hol lett világosabb, pontosabb és helytállóbb egy-egy kijelentés, számtalan lábjegyzetet kellene beiktatnom. Nyilvánvaló, hogy nélkülük ez a kötet szerényebbre sikerülhetett volna.

Sándor Klára szociolingvisztikai javaslatai sokat segítettek a munkámban. Köszönöm az e kötethez fűzött megjegyzéseit. Azt sem lehet szó nélkül hagyni, hogy az ő kilencvenes évektől íródott ún. társasnyelvészeti publikációi voltak

azok, amelyek már diákként is gondolkodásra ösztönöztek, és hozzájárultak ahhoz, hogy az emberi nyelvet olyannak lássam, amilyenek ebben a könyvben is bemutatom. A szociolingvista Kontra Miklósnak is sokat köszönhetek: kérdéseimre, amelyek főként a BUSZI adatainak elemzésére vonatkoztak, mindig igyekezett a lehető leghamarabb válaszolni.

Valószínűleg az érintettek nem is tudnak róla, de sokat tanultam Pethő Gergelytől és Varjú Zoltántól, akikkel leginkább az algebrai és statisztikai nyelvi modellek problémájáról értekeztünk, adott esetben vitatkoztunk. Tompa Tamásnak pedig azokért az észrevételekért vagyok hálás, amelyek a kognitív tudományok területén végzett kísérletek protokolljához és műszereihez kapcsolódtak. Ha nem hallgattam eléggé szakmai tanácsaikra, és segítő szándékuk ellenére mégis más felvetések, megállapítások és következtetések kerültek be a könyvembe, az legkevésbé sem az ő hibájuk.

Pethő Gergelynek azokat a korpusznyelvészeti kvantitatív mutatókat is köszönöm, amelyeket számítógépes adatbázisát, a TöSzTeKK-et elemezve a magyar nyelv fonotaxisáról a rendelkezésemre bocsátott. A fent említetteken túl Kis Tamásnak pedig még azért tartozom hálával, mert egy dialektális jelenség vizsgálatához a szóba jöhető nyelvjárási szövegjegyzéseket kiválogatta, és azoknak hangkapcsolat-statisztikáját elkészítette, hogy nekem már csak az adatok értékelésével kelljen foglalkoznom. A hallgatók, akik a kutatásom anyagával az egyetemi óráimon oktatási célokra leegyszerűsített, didaktikusabb formájában találkozhattak, abban segítettek, hogy gondolataim és érvelésem a tudományos közönségnek szánt itteni könyvben is letisztultabb legyen.

A borítótervért Mány Jánosnak, az ábrákért és a technikai szerkesztésben nyújtott segítségért pedig Kis Tamásnak lehetek hálás. Marcin Zgiepnek azt a végtelen türelmet kell megköszönöm, amivel azt viselte, ahogyan a kötet munkálatai a hétköznapijainkba is bevonultak. Tőle kaptam azt a háromnyelvű közeget is, amiben jelenleg kétnyelvűként élek, és amiben így a nyelv változatosságának és változékonyságának alapvető tényét a gyerekkori nyelvi környezetemhez képest most még egy újabb oldaláról is személyesen megtapasztalhatom. Maga a könyv szövege is három nyelvterületen, Magyarországon, az USA-ban és Lengyelországban készült el.

*

A kutatást a Magyary Zoltán posztdoktori ösztöndíj (TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001) keretében végeztem 2013 júniusa és 2014 januárja, valamint 2014 júliusa és decembere között. Pályázati tevékenységem helyszíne munkahelyem, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke volt.

Abban, hogy a könyvben a magyarországi nyelvtudomány és kognitív pszichológia újabb eredményein túl az Amerikában szerzett szakmai tapasztalataim is

megjelenhetnek, a Debreceni Egyetem és az Indiana University csereprogramja, továbbá a Campus Hungary mobilitási támogatása (TÁMOP 4.2.4.B/2-11/1-2012-0001) volt segítségemre. Ezeknek köszönhetően 2014 februárja és júniusa között egy szemesztert a bloomingtoni egyetemen (IN, USA) tölthettem. Ez azért is különös jelentőségű ennek az interdiszciplináris jellegű kötetnek a szempontjából, mert a könyvben nagy szerepet kap a pszicholingvisztika, amelynek a mai értelemben vett megjelenését az amerikai tudományos életben éppen egy, az Indiana Egyetemen 1953-ban tartott tudományközi szemináriumhoz és ennek publikált anyagához (Osgood–Sebeok 1954) szokás kötni (vö. Pléh 2014c: 26, 44–45).

A kutatás feltételeinek megteremtéséért mindhárom ösztöndíjbizottságnak köszönettel tartozom. A könyv megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.